

Agrovoc deskriptors: social services, social behaviour, self help, social groups, marketing, agricultural economics, multiple use
Agris category code: E10, E50, E12

COBISS koda: 1.01

Konceptualizacija sistema socialnih storitev za osebe s posebnimi potrebami kot dopolnilne dejavnosti na kmetijah¹

Katja VADNAL²

Prispelo: 9. aprila 2003; sprejeto 28. avgusta 2003.

Received: April 9, 2003; accepted August 28, 2003

IZVLEČEK

Konceptualizacija sistema socialnih storitev za osebe s posebnimi potrebami kot dopolnilne dejavnosti na kmetijah izhaja iz predpostavke, da nove paradigme razvoja kmetijstva in novi koncepti socialnega varstva omogočajo povečanje učinkovitosti rabe prvin pridelovanja z diferenciacijo njihovih ciljnih trgov. Pregled konceptov multifunkcionalnosti kmetijstva in normalizacije življenja oseb s posebnimi potrebami je povezan s problemi privatizacije socialnih storitev in zaokrožen v model trga socialnih storitev kot dopolnilne dejavnosti na kmetiji. Opredeljeni so parametri trženjskega odnosa med uporabniki in izvajalci ter možne modalitete kmetij s socialnimi storitvami kot dopolnilno dejavnostjo.

Gljučne besede: kmetijstvo, multifunkcionalnost, socialne storitve, trženje storitev, kmetijsko gospodarstvo, dopolnilna dejavnost

ABSTRACT

CONCEPTUALIZATION OF THE SYSTEM OF SOCIAL SERVICES FOR PERSONS WITH SPECIAL NEEDS AS ON-FARM SUPPLEMENTARY ACTIVITY

Conceptualization of the system of social services for persons with special needs as on-farm supplementary activity is based on the presumption that new paradigms of agricultural development, as well as new developments in social care can increase the agricultural resources use effectiveness through differentiation of their target market. Concept of multifunctionality of agriculture and principle of normalization in case of social care for persons with special needs are linked up with problem of privatization of social services, at first. Then, the model of market of social services provided as on-farm supplementary activity is constructed. Finally, parameters of relationship between users and providers, as well as possible modalities of farms with social services as on-farm supplementary activity are defined.

¹ Prispevek je rezultat raziskovalnega dela na projektu *Ocena izvedljivosti in razvoj modelov zaposlovanja oziroma oskrbovanja oseb z motnjami v duševnem razvoju kot dopolnilne dejavnosti na kmetiji* (L4-4368-081-02), ki ga financira Ministrstvo R Slovenije za šolstvo, znanost in šport

² Red.prof., dr. znan., Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, SI-Ljubljana, Jamnikarjeva 101, katja.vadnal@bf.uni-lj.si

Key words: agriculture, multifunctionality, social services, marketing of services, farm, supplementary activity

1 UVOD

Analiza menjalnih razmerij v slovenskem kmetijstvu in njegovega dohodkovnega položaja je pokazala, da je liberalizacija trgovanja s kmetijskimi pridelki povzročila pritisk na znižanje cen, kar je značilno za drugo polovico 90. tih let prejšnjega stoletja. Ob tem so cene večine blaga in storitev za kmetijstvo v glavnem naraščale hitreje od cen kmetijskih pridelkov, kar je prispevalo k padanju realnih dohodkov (OECD, 2001a). Raziskava gospodarske moči slovenskih kmetij je pokazala, da jih največ 2,5 % dosega s kmetijsko dejavnostjo višino paritetnega dohodka na eno delovno moč (Kovačič in Udovč, 2002). Pri tem pa Juvančič (Juvančič, 2002) na podlagi raziskovanja zaposlitvenega odločanja na slovenskih kmetijah ugotavlja, da so zaposlitvene preference gospodarjev/gospodaric in njihovih partneric/partnerjev v večjem obsegu vezane na zaposlitev izven kmečkega gospodarstva. Opozarja tudi, da dopolnilna dejavnost na kmetiji pomembno poveča verjetnost zaposlitve gospodarja (ne pa tudi partnerice) na kmetiji. Gospodarski pritiski, ki izvirajo iz vse bolj intenzivnega tržnega tekmovanja, sprožajo intenzivno marginalizacijo vseh vrst in oblik prvin pridelovanja in reje. Kmetijsko politične podpore dohodkom uspevajo do neke mere ublažiti problem dohodkovnega položaja kmetov. Realno pa je pričakovati, da se bodo dohodki v kmetijstvu povečali le, če se bo povečala učinkovitost pridelave (Rednak in sod., 2002) oziroma učinkovitost rabe prvin pridelovanja.

V tržnem gospodarstvu je mogoče učinkovitost gospodarskega subjekta – kmetije in dejavnosti – kmetijstva povečevati na dva načina: s prihranki obsega pridelovanja in z diverzifikacijo ciljnih trgov (Samuelson, 1975). Prihranki obsega pridelovanja so pomembno povezani s kmetijsko sestavo, ki pa jo je ob sprejemljivih družbenih stroških mogoče spreminjati le na dolgi rok (Gardner, 1995), medtem ko se da učinke iz naslova diverzifikacije ciljnih trgov doseči bistveno hitreje, vendar od kratkoročnem naraščanju zasebnih stroškov, ki jih sprožata preusmerjanje tradicionalnih rab prvin pridelovanja ter pridelkov na nove rabe in intenziviranje trženjske funkcije kmetije.

Namen raziskave je konceptualizacija modela diferenciacije ciljnega trga za prvine pridelovanja na kmetiji na podlagi razvoja socialnih storitev za osebe s posebnimi potrebami kot dopolnilne dejavnosti. Pri tem izhajamo iz predpostavke, da nove paradigme razvoja kmetijstva (trajnostna usmeritev dejavnosti) in novi koncepti socialnega varstva (normalizacija) omogočajo povečanje učinkovitosti rabe prvin pridelovanja z diferenciacijo njihovih ciljnih trgov, od tradicionalnih trgov pridelkov k novim trgov storitev.

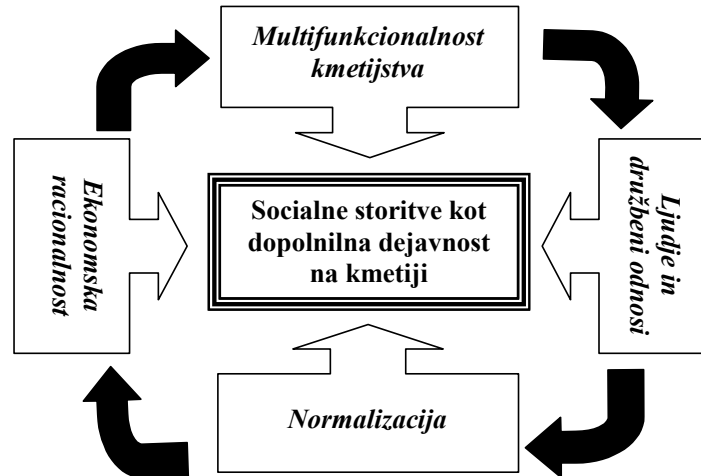
2 METODA DELA

Ker je problem, ki je predmet raziskovanja, predvsem spoznavni, raziskovalni cilj pa spreminjanje družbenih razmer v prid družbeno zapostavljenih družbenih skupin in posameznikov (oseb s posebnimi potrebami, kmetov) smo uporabili metodo kvalitativnega oziroma akcijskega raziskovanja (Toš in Hafner-Fink, 1998). Raziskovalni proces, ki smo ga

opravili, je zajemal tri faze: identifikacija in opis relevantnih konceptov in paradigem – diskurz o socialnih storitvah kot dopolnilni dejavnosti na kmetiji – zamisel o usmeritvah in ravnanju.

3 REZULTATI

3.1 Relevantni razvojni koncepti in paradigme

Slika 1: Problemska mreža socialnih storitev kot dopolnilne dejavnosti na kmetiji

3.1.1 Multifunkcionalnost kmetijstva

Trajnostni razvoj kmetijstva in podeželja (OZN, 1992) je danes mednarodni standard, ki so ga dolžne pri snovanju svojih razvojnih strategij upoštevati vse države ter mednarodne vladne in nevladne organizacije. Njegovo dosedanje udejanjanje je pomembno prispevalo k identifikaciji in boljšemu razumevanju vezi med kmetijstvom in podeželjem, zunanjimi ustanovami in tržnimi silami, kar daje osnovo za novo razumevanje večnamenske vloge kmetijstva v gospodarskem in družbenem razvoju (FAO, 1999).

Kot vsaka druga dejavnost ima tudi kmetijstvo poleg svoje osnovne funkcije, ki je pridelovanje živeža in surovin, še druge naloge, ki prispevajo h gospodarski rasti in družbenemu razvoju. Kljub temu, da so te funkcije intristične, so šele nedavno postale predmet politične razprave o vlogi kmetijstva v sodobnem gospodarskem in družbenem razvoju. Ozadje razprave o multifunkcionalnosti je proces sprememb v kmetijski politiki, ki se je začel v sredini 80. tih 20. stoletja (Vadnal, 1985). V tem času so bile kmetijske podpore in zaščite na visoki ravni in prišlo je do napetosti v svetovni trgovini s kmetijskimi pridelki. Kljub napredku v kmetijskopolitičnih reformah, so na poti zniževanja agrarnega protekcionizma narejeni šele prvi koraki (OECD, 2002; Potter in Burney, 2002).

Koncept multifunkcionalnosti še ni enoznačno opredeljen. (FAO 1999; OECD, 2001b). V njegovo pojasnjevanje vstopajo trije kompleksni, medsebojno povezani sklopi: prehranska varnost (Maxwell, 1996; Cassman in Harwood, 1995), ohranjanje

naravnega okolja in krajine (Vos in Meekes, 1999; Topp in Mitchell, 2003) in vzdrževanje gospodarske rasti, ohranjanje socialne živosti območij in ruralnih skupnosti (Terluin, 2003). Pri tem pa je v celoti spregledana vloga, ki bi jo kmetijstvo in ruralne skupnosti lahko odigrali pri spodbujanju socialnega vključevanja zgodovinsko izključenih družbenih skupin - na primer ljudi s posebnimi potrebami - v skupnost, čeprav takih poskusov v svetu in v Sloveniji ni malo. Ker pa so njihovi nosilci organizacije nekmetijske civilne družbe, v kmetijskopolitični razpravi praviloma ne sodelujejo (npr. AHTA, Camphill, Delta Society, Sonček- Zveza društev za cerebralno paralizo, Šent - Slovensko združenje za duševno zdravje ipd.).

Za interpretacijo vsakega od njih posamezno in njihovega spleta pa sta značilna dva bistveno različna pristopa: normativni in ekonomski. Zagovornikom »normativnega« pristopa pomeni koncept hkrati tudi politični cilj. V multifunkcionalnosti vidijo intristično značilnost dejavnosti, ki jo je potrebno ohraniti oziroma povečati. Ekonomski pristop k pojasnjevanju multifunkcionalnosti kmetijstva izhaja iz specifičnih značilnosti procesov kmetijskega pridelovanja in njihovih rezultatov (outputov). Zanj sta ključna dva vidika. Prvi izhaja iz hkratnega pridobivanja mnogovrstnih pridelkov in dobrin, ki so v pridelovanju oziroma reji neločljivo povezani. Drugi izhaja iz dejstva, da za nekatere od kmetijskih outputov trgi bodisi ne obstajajo bodisi slabo delujejo, kar jim daje naravo pozitivnih eksternalij, ki nastopajo kot javne dobrine (OECD, 2001b).

3.1.2 Normalizacija

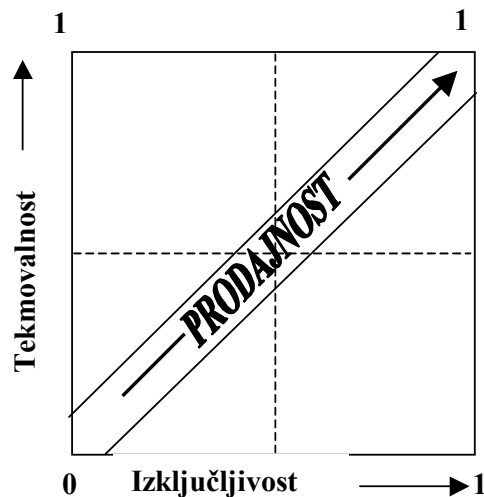
Standardna pravila za izenačevanje možnosti invalidov (OZN, 1994) priporočajo, naj države priznajo načelo, da je potrebno invalide usposobiti za uresničevanje njihovih človeških pravic, zlasti na področju zaposlovanja, in da morajo imeti invalidi enake možnosti za produktivno in donosno zaposlovanje na trgu delovne sile, tako na podeželju kot v mestih. Za invalide, ki jim ni mogoče zagotoviti redne zaposlitve, naj se oblikujejo alternativne enote s podpornim ali zaščitnim zaposlovanjem. Pri tem pa je pomembno, da se kakovost takšnih programov oceni glede na zagotavljanje možnosti za zaposlitev invalidov na trgu delovne sile. Raziskave (Yamaki in Fijura, 2002) so pokazale, da so dohodki oseb z motnjo v duševnem razvoju, ki so bile zaposlene, pomembno presegali denarne prejeme iz naslova socialnih transferov, ki jih je dobivala velika večina oseb z motnjo v duševnem razvoju, ki jim ni uspelo najti ustrezne zaposlitve in so bile zato ujete v začarani krog: nizki dohodki - nezadostna izraba zaposlitvenih možnosti - deprivacija človekovih in državljskih pravic.

Normalizacija pomeni sprejemanje oseb z motnjami v razvoju takih kot so, to pa pomeni spoštovanje njihove osebnosti, ki pač vključuje tudi posledico motnje. Normalizacija obsega vse segmente človeškega dela, življenja in bivanja, od ambulate preko vrta do šole in življenja odraslih ljudi (Flaker, 1994; Parazajda, 1998). Normalizacija pomeni, da je treba življenjske pogoje na področju dela, bivanja, izrabe prostega časa in odnosov med spoloma čim bolj približati pogojem »zdravih« ljudi. Normalizacija tako zahteva, da je potrebno vsako osebo s posebnimi potrebami obravnavati v skladu z njenimi individualnimi posebnostmi in značilnostmi (individualizacija) in da jo je potrebno kar najbolj vključiti v običajno socialno sredino tako, da so zagotovljene spremljajoče službe, spremljanje in podpore (interdisciplinarnost in celovitost obravnave) (Strassmeier, 1998).

Analiza oblikovanja in izvajanja skandinavskega modela normalizacije (Kebbon, 1997) je pokazala, da je v procesu deinstitucionalizacije za osebe z motnjami v duševnem razvoju ključnega pomena normativna razrešitev problema uravnoteženja med varnostjo in svobodo ter zaščito in samostojnostjo. Ustrezna rešitev tega problema v skandinavskem modelu normalizacije je omogočila mehko prestrukturiranje socialnega inženirstva države blaginje v sodobne paradigme individualizacije in participacije. Pomembno vlogo pri tem je imelo tudi uvajanje koncepta kakovosti življenja kot metode in merila uspešnosti sistema. Pri tem velja upoštevati opozorila o številnih, še nerešenih problemih modela kakovosti življenja, kot so npr. splošno ali ciljno usmerjeno merjenje kakovosti življenja, merjenje kakovosti življenja z vidika percepcij ciljnih oseb, kulturološki vidiki merjenja in podobno (Tulsky in Rosenthal, 2002; Kahn in Juster, 2002).

3.1.3 Ekonomska racionalnost

Razprava o naravi pozitivnih eksternalij, ki rezultirajo iz multifunkcionalnosti kmetovanja, in o načinih njihove ekonomske instrumentalizacije (Anderson, 2000; Cahill, 2001; Mullarkey in sod., 2001) poteka vzdolž t.i. puščice prodajnosti.

Slika 2: Puščica prodajnosti: od javne k zasebni dobrini (Merlo in Briaies, 2000)

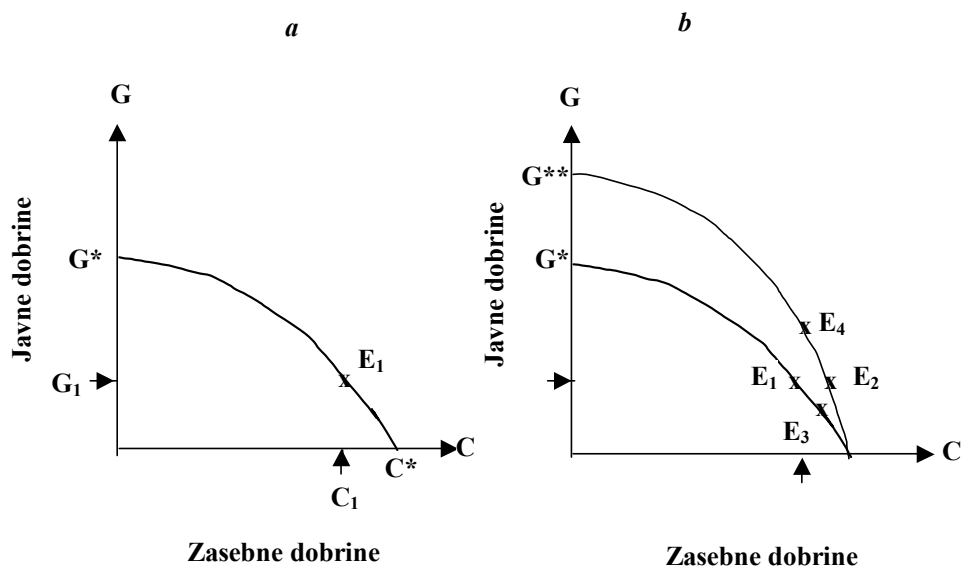
V spodnjem levem kvadratu so kmetijske pozitivne eksternalije, ki imajo naravo čistih javnih dobrin (lastniške pravice niso alocirane, trg ne obstaja), v desnem zgornjem kvadratu pa so kmetijski outputi, ki imajo naravo čistih zasebnih dobrin (lastniške pravice so alocirane, trg deluje). Javne in zasebne dobrine so tako vpete v dinamičen sistem, ki ga modificirajo institucionalni oziroma tržni pristopi. Dinamično razmerje med javnimi in zasebnimi dobrinami odražata načeli, ki uravnavata ponotranjenje pozitivnih eksternalij: načelo »plača uporabnik« in načelo »dobi dobavitelj« (OECD, 1994).

Načelo »plača uporabnik« temelji na predpostavki, da mejna pripravljenost uporabnika za plačilo (povpraševanje) in oportunitetni stroški dobrine (ponudba) zagotavljata učinkovito preskrbo z javnimi dobrinami. Uporabnik intristične kmetijske javne dobrine plača kmetu - dobavitelju plačilo, ki temelji na mejni

koristnosti, s čemer se pozitivne eksternalije ustrezno ponotranjijo. Plačilo kmetom – dobaviteljem kompenzira oportunitetne stroške ponudbe javnih dobrin. V tem primeru pride do transformacije pozitivnih eksternalij v zasebne oziroma kvazi-zasebne dobrine. Zaradi prostorske dimenzije kmetijstva je tako ponotranjenje njegovih pozitivnih zunanjih učinkov težko praktično izpeljati. Izjemno težko, če ne nemogoče, je izključiti »zastonjkarja« iz uživanja v tradicionalni ruralni krajini. Res pa je, da zaradi njega mejna korist plačujočega ne bo nič manjša. Vendar bo v tem primeru ponudba javnih dobrin neučinkovita oziroma premajhna. Po drugi strani pa bi bilo lahko izključevanje tistih, ki ne zmorejo plačila za uživanje v tradicionalni ruralni krajini, sprejeto kot »nepravično« in družbeno nesprejemljivo.

Načelo »dobavitelj dobi« velja za javne dobrine, ki so čiste po svoji naravi ali pa so za take proglašene. Morajo biti dostopne vsem in se zagotavljajo na podlagi kolektivnega odločitvenega procesa. Primerna raven ponudbe javnih dobrin kmetijskega porekla je v tem primeru rezultat javne odločitve, njeno zagotavljanje pa se financira z javnimi sredstvi. Dobavitelji javnih dobrin participirajo v teh sredstvih v skladu z mejnimi marginalnimi stroški njihove ponudbe. Instrumentalizacija tega načela zahteva opredelitev ustrezne ravni ponudbe pozitivnih eksternalij in njihovo kvantifikacijo, identifikacijo njihovih dobaviteljev in učinkovit mehanizem prenosa sredstev. Pri tem je največji problem ravno v kvantifikaciji pozitivnih eksternalij. Merilom ekonomske učinkovitosti bi najbolj ustrezala primerjava stroškov in koristi, vendar so pri merjenju mejne koristi netržnih dobrin kmetijskega porekla velike težave (Pretty in sod., 2000; Yrjola in Kola, 2001; Weersink, 2002).

Razprava o ekonomski racionalnosti multifunkcionalnega kmetijstva v kontekstu dinamičnega razmerja med javnimi in zasebnimi dobrinami se v vsakokratni družbi umešča tudi v njeno izbiro med javnimi in zasebnimi izdatki za dobrine in storitve (Samuelson, 1968).

Slika 3: Izbira med zasebnimi in javnimi izdatki za dobrine in storitve (Samuelson, 1968: 175)

Družbena krivulja proizvodnih možnosti (transformacijska krivulja) kaže, kako je mogoče alternativno izbirati med zasebnimi in javnimi izdatki za dobrine in storitve. Točka E_1 na zgornji sliki (3a) kaže odločitev, da se z razpoložljivimi viri pridobi C_1 zasebnih dobrin in G_1 javnih dobrin. Če bi želeli povečati pridobivanje javnih dobrin, bi morali zmanjšati pridobivanje zasebnih.

Javne izdatke je mogoče omejiti na dva različna načina: s povečanjem učinkovitosti delovanja države oziroma z omejevanjem področja vladnih nalog (3b). Povečanje učinkovitosti vladnega delovanja dvigne transformacijsko krivuljo z G^* na G^{**} , njeno izhodišče C^* se pri tem ne spremeni. Zaradi večje učinkovitosti dejavnosti, ostane javna poraba nespremenjena, poveča pa se zasebna poraba (E_2). Točka E_4 kaže družbeno odločitev, da se rezultat povečane učinkovitosti dejavnosti v celoti nameni povečanju javne porabe. Točka E_3 kaže rezultat zmanjšanja javne porabe z oženjem področja delovanja države. Zmanjšano pridobivanje javnih dobrin omogoči večje pridobivanje zasebnih dobrin.

Razmerje med javnim in zasebnim je izjemno relevantno z vidika tretjega vala privatizacije, ki zajema celoten storitveni sektor, vključno s socialnimi storitvami (Pestoff, 1992, Olooney, 1993).

3.1.4 Družbeno-gospodarska razmerja: deinstitutionalizacija in privatizacija

Za razvoj razmerja med političnim sistemom in družbenimi službami v 20. stoletju sta značilni dve smeri. V 30. tih letih prejšnjega stoletja je potekala intenzivna institucionalizacija (javne šole, bolnice, varstveni zavodi itd.). V 80. tih se je začela intenzivna deinstitutionalizacija, ki jo je sprožilo spoznanje, da so institucije pri resocializaciji neučinkovite. Institucije ustvarjajo institucionalno obnašanje, proizvajajo nastanek institucionalne nevroze in mortifikacijo jaza, saj posameznika ne spodbujajo, da bi razvil tiste veščine, ki jih potrebuje za življenje v običajnem okolju. (Flaker, 1998). Poleg tega pa institucije preprečujejo razvoj ustreznih socialnih mrež, potrebnih za samostojno življenje oseb s posebnimi potrebami (Ulaga, 1998).

Vednar je deinstitutionalizacija pojem, ki ni enoznačno opredeljen. Nekateri jo razumejo kot razdržavljanje, drugi kot decentralizacijo in tretji kot deregulacijo. Hkrati s tem je za deinstitutionalizacijo kot urejevalno načelo, ki zadeva razmerja med družbenimi službami in političnim sistemom, značilna dvojna narava. Na eni strani se kaže v manj uniformnem, bolj osebnem, bolj kvalitetnem in tudi bolj učinkovitem obravnavanju uporabnikov, na drugi strani pa v manj enakem, manj univerzalnem in manj pravičnem obravnavanju vseh članov ciljne skupine (Rus, 1990).

Podobno velja tudi za privatizacijo kot regulativno načelo vertikalne organizacije družbenih služb (Rus, 1990):

- ekonomsko tolmačenje privatizacije družbenih služb temelji na prenosu proizvodnje storitev iz javnih ali državnih institucij na nedržavne, zasebne pridobitniške ali prostovoljne organizacije
- sociološko tolmačenje privatizacije družbenih služb temelji na vrednostnem in vedenjskem preusmerjanju od kolektivismu k individualizmu

- področje socialnega dela razume privatizacijo družbenih storitev kot prehod od državne k nedržavni alokaciji storitev.

V primeru denacionalizacije poteka prenos lastniških pravic na nadindividualni ravni t. j. od državne institucije na zasebno podjetniško organizacijo, ki se ukvarja s ponudbo ustreznih storitev. Pri individualizaciji gre za neposreden prenos lastniških pravic direktno od državnih (nadindividualnih) institucij na posamezne uporabnike (individualni tip privatizacije). V primeru deregulacije pride do prenosa upravljalških pravic od državnih institucij, ki zadržijo lastniške pravice, na nevladne organizacije, ki postanejo njihovi partnerji. Gotovinski prenos pomeni prenos finančnih sredstev od državnih institucij na posamezne uporabnike, ki so še vedno odvisni varovanci, čeprav se njihova pogajalska moč poveča.

Preglednica 1: Privatizacija z vidika sprememb v upravljanju - individualna in nadindividualna privatizacija (Saundres, 1989, cit. po Rus, 1990: 282)

Spremembe v upravljanju	Ciljne skupine	
	proizvajalci	potrošniki
Spremembe v lastnini	denacionalizacija	individualnizacija
Spremembe v kontroli	deregulacija	gotovinski prenos

Denacionalizacija in gotovinski prenos (vavčer, nakaznica) lahko pripeljeta do prevelike avtonomije ponudnikov storitev. Deregulacija in individualizacija pa lahko pripeljeta do neodgovorne avtonomije porabnikov storitev. Poleg tega individualizacija, ki sicer omogoča partnerski odnos, povečuje možnost nenadzorovanega socialnega razlikovanja, ki vodi v socialno dezintegracijo avtonomnih uporabnikov oziroma v njihovo anarhično kolektiviteto. Zaradi tega je treba hkrati z individualizacijo uveljaviti tudi nadzorno regulativno in redistributivno vlogo države, ki zagotavlja univerzalen dostop vseh državljanov do družbenih služb in tisto stopnjo enakosti, ki je pogoj družbene pravičnosti (Rus, 1990).

3.2 Diskurz o socialnih storitvah kot dopolnilni dejavnosti na kmetiji

Kmetijstvo (cvetličarstvo, vrtinarstvo, pridelovanje zdravilnih zelišč in začimb ter gob, reja malih živali, terapevtsko jahanje ipd.) je nepogrešljiva sestavina programov aktivnosti in rehabilitacije oseb s posebnimi potrebami. (Predny in Relf, 2000; Pojavoršek, 2000; Jordan, 2000). Umestitev socialnih storitev za osebe s posebnimi potrebami kot dopolnilne dejavnosti na kmetije bi, glede na načela normalizacije, povečala njihov rehabilitacijski oziroma terapevtski potencial. Osebe s posebnimi potrebami bi delovale v običajnem socialnem okolju in bile vključene v realne delovne procese družinskega obrata, kjer je mogoče v celoti upoštevati njihove individualne posebnosti in značilnosti. Kmetiji bi bilo v tem primeru omogočeno, da neposredno unovči pozitivne eksternalije pridelovanja in reje, hkrati pa razvije nove rabe svojih zmogljivosti, diverzificira ciljne trge in pomnoži vire dohodka.

Dopolnilna dejavnost na kmetiji je s kmetijstvom oziroma gozdarstvom povezana dejavnost, ki se opravlja na kmetiji in omogoča kmetiji boljšo rabo njenih proizvodnih zmogljivosti ter delovnih moči družinskih članov. Pri tem pa je pomembna

regulatorna vloga države, saj vrste dejavnosti, ki se lahko opravljajo kot dopolnilne dejavnosti na kmetiji, njihov obseg in pogoje predpiše vlada in pri tem upošteva tudi specifične pogoje in značilnosti posamezne vrste dopolnilnih dejavnosti (Zakon o kmetijstvu, 2000).

Sistem socialnega varstva v Sloveniji se postopoma vključuje v tretji val privatizacije. Pri tem izhaja iz kombinacije alokativnega in produkcijskega principa. Prihodnji razvoj strokovnih socialnih mrež pomoči naj bi vsem, ki bodo iskali strokovno pomoč, zagotovil večjo izbiro med različnimi storitvami. Postopno naj bi razvili sistem individualiziranega financiranja ter mehanizme, ki bodo zagotavljali večji vpliv uporabnikov na načrtovanje in izvajanje storitev. To pa zahteva razvoj pluralnosti dejavnosti, kar pomeni zagotavljanje različnost programov in izvajalcev, vključno z razvojem zasebnitva (Nacionalni program, 2000).

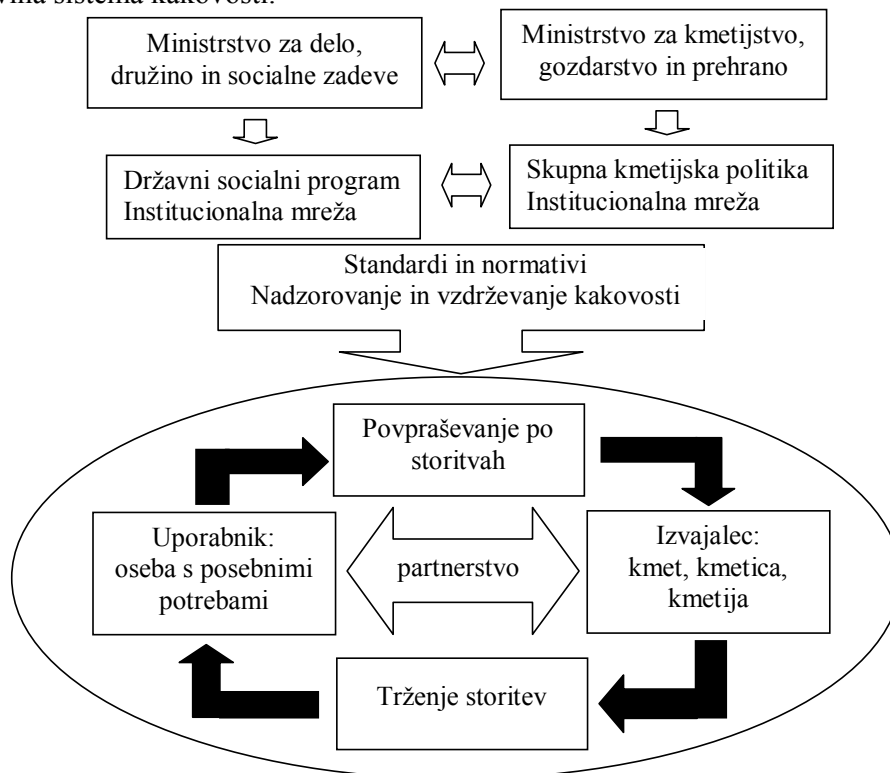
Razvoj socialnih storitev kot dopolnilne dejavnosti na kmetiji se bo soočil z dvema zelo različnima konceptoma vloge države. Na področju kmetijstva je izrazito poudarjena regulatorna funkcija države, na področju socialnega varstva pa je bolj poudarjena njena proaktivna vloga, ki zahteva menedžersko učinkovito vodenje javne uprave in tržno usmeritev pri proizvodnji, distribuciji in potrošnji javnih dobrin (Kovač, 2000). Po drugi strani se zastavlja vprašanje, ali bo v novi mreži socialnega varstva prostor za nove izvajalce – ponudnike storitev, ki bodo na ta način želeli unovčiti pozitivne eksternalije svoje dejavnosti kot javne dobrine (t.i. komercialni sektor, tudi kmetije). Z vidika sedanjih nosilcev socialnega varstva pomeni deinstitucionalizacija izključno samo preobrazbo velikih socialnih institucij, ki naj jih država nadomesti z mrežo manjših skupnostnih služb po načelu normalizacije, ki bodo bolj dostopne, manj hierarhične, bolj odprte, transparentne in ki bi generirale manj stigme. Ključno vlogo bi tako imeli, enako kot do sedaj, trije »oskrbovalci blaginje«: država, družina in volonterski sektor (Ulaga, 1998), medtem ko bo četrti partner, komercialni sektor, še vedno na obrobju. Tudi zato velja prisluhniti opozorilu, da se pričakovana koalicija ponudnikov in porabnikov v procesu privatizacije socialnih storitev v Sloveniji kaj lahko sprevrže v koalicijo politikov in obstoječih institucionalnih ponudnikov, v kateri ne bo prostora za druge ponudnike (Rus, 1999).

Deinstitucionalizacija in individualizacija financiranja sistema socialnih storitev bosta omogočili vstop komercialnega sektorja v mrežo socialnih storitev in vzpostavitev trga (v primeru individualizacije) oziroma kvasi trga (v primeru gotovinskega prenosa) socialnih storitev, s čemer bo omogočeno ponotranjenje pozitivnih eksternalij gospodarjenja in razvoj sistema socialnih storitev v skladu s tržno kavzalnostjo.

Ne glede na to, ali gre za pravi ali kvasi trg storitev, bodo ponudniki storitev tem bolj uspešni, čim bolj bodo trženjsko usmerjeni. Pri tem je posebno pomembno razumevanje značilnosti trženja storitev (Žabkar, 1999). Partnerstvo oziroma interakcija med ponudnikom in porabnikom storitve sta ključna značilnost in hkrati tudi posebnost trženja storitev. Druga pomembna posebnost trženja storitev je prilagajanje vsebine in izvedbe ponudbe posebnim zahtevam porabnikov. Tretja posebnost trženja storitev je visoka stopnja tveganja pri nakupu storitve: tveganje je vezano na težavnost ugotavljanja in nadziranja kakovosti ter občutljivosti na čas, kraj in izvajalca (Potočnik, 2000).

Pri uvajanju socialnih storitev kot dopolnilne dejavnosti na kmetijah bo potrebno

veliko pozornost nameniti prav upravljanju s tveganji iz naslova kakovosti storitev, tako za uporabnike – osebe s posebnimi potrebami, kot za izvajalce – kmete. Zato je izjemno pomembno, da razvoj izvajanja socialnih storitev na kmetijah spremlja trženjski model merjenja kakovosti storitev (Snoj in sod., 1999). Pri osebah z motnjo v duševnem razvoju pa lahko pride do pomembnega neskladja v percepciji kakovosti storitve med njimi in njihovimi starši/skrbniki. Zato je v tem primeru (samo)zagovornišvo (Lamovec, 1997; Zaviršek in sod., 2002) nujna in nepogrešljiva sestavina sistema kakovosti.

Slika 4: Umeščenost socialnih storitev kot dopolnilne dejavnosti na kmetiji na trgu oziroma kvazi trgu socialnih storitev

3.2 Zamisel o usmeritvah in ravnanju

Preglednica 2: Determiniranje parametrov »koalicije« porabnikov in ponudnikov

	Kmet ali kmetica	Oseba s posebnimi potrebami
Preference	• pripravljenost	• pripravljenost
Cilji	• poslovni	• osebni
Zmogljivosti	• viri, proizvodne usmeritve in tehnologije	• umske, telesne in socialne zmožnosti
Naloge	• (so)izvajanje, načrtovanje, vodenje, nadzorovanje	• opazovanje, sodelovanje, samostojno izvajanje
Odnosi	• partnerstvo	• partnerstvo
Razmerje	• pogodba: »prodaja« storitve	• pogodba: »nakup« storitve

Empirično testiranje preferenc porabnikov (Vadnal, 2002) je pokazalo, da so starši/skrbniki oseb z motnjo v duševnem razvoju pripravljeni te vključiti v delo in

življenje na kmetiji (19 % - pripravljeno brezpogojno, 35 % - pripravljeno pod posebnimi pogoji). V primeru individualiziranega financiranja bi skoraj polovica staršev/skrbnikov (47 %) osebe z motnjo v duševnem razvoju zaupala varstveno - delovnim centrom, organizacijam, ki jih najbolj poznajo in s katerimi imajo največ izkušenj. Skoraj četrtina (22 %) bi sredstva porabila za pomoč na domu. V partnerstvo s kmetijo, ki bi socialne storitve ponujala kot svojo dopolnilno dejavnost, bi bilo pripravljeno vstopiti 15 % staršev/skrbnikov. Pri tem jih zanimajo predvsem tri oblike: redna zaposlitev pod posebnimi pogoji (34 %), občasno preživljanje prostega časa (21 %) in dnevno varstvo (14 %).

Prva pilotska raziskava preferenc kmetov (Orešnik, 2002) je pokazala, da tudi kmetom ideja o tovrstni dopolnilni dejavnosti ni tuja. Med enajstimi kmetijami, ki so jih obiskali, so bile tri kmetije pripravljene zaposliti osebe z motnjo v duševnem razvoju pod posebnimi pogoji, dve kmetiji pa bi bili pripravljene nuditi tudi oskrbovanje. Izvajanje občasnih terapevtskih dejavnosti sta pripravljene ponuditi dve kmetiji (ena kmetija za osebe z lažjo, zmerno in težjo motnjo, ena kmetija pa samo za osebe z lažjo in zmerno motnjo). Na kmetijah menijo, da bi pred sklenitvijo pogodbe o izvajanju tovrstne dopolnilne dejavnosti potrebovali krajše preizkusno obdobje, ki naj bi trajalo od 1 tedna do 3 mesece. Potrebovali pa bi tudi ustrezno strokovno podporo, tako kmetijsko (prilagajanje del in opravil), kot tudi defektološko (delo z osebami z motnjo).

Na štirih kmetijah, ki se s tako dejavnostjo ne bi ukvarjale, so kot razloge navajali predvsem preveliko odgovornost, »strah« pred osebami z motnjo v duševnem razvoju (s tako osebo je treba znati ravnati, ne vemo veliko o teh osebah ipd.), zahtevno dodatno izobraževanje ter usposabljanje in pa novost dejavnosti.

Poleg razvoja trženjskega sistema nadzora kakovosti (npr. SERQUAL), bo za vsako kmetijo potrebno izdelati standarde kakovosti, ki bodo objektivizirali problem kmetove »prevelike odgovornosti«, hkrati pa preprečili »institucionalizacijo« dejavnosti oziroma institucionalnemu načinu podobno delo. Za vsako kmetijo, ki bo kot svojo dopolnilno dejavnost ponujala socialne storitve za osebe s posebnimi potrebami, bo potrebno pripraviti sistematičen pregled oziroma »profil kmetije«, ki bo kmetiji-izvajalki omogočil objektivni vpogled v to, kaj lahko ponudi uporabnikom, tem pa omogočil presojo, ali jim ponudba določene kmetije ustreza.

Sodelavci nizozemskega Državnega informacijskega centra za kmetijstvo in socialno skrbstvo, ki so pripravljali sistem kakovosti za »terapevtske« kmetije (Landbouw & Zorg, 2000), so izhajali iz podmen, da standardov kakovosti in meril za doseganje kakovosti, ki veljajo v »uradnem socialnem skrbstvu«, ni mogoče enostavno prenesti na terapevtsko kmetijo, da pa mora biti sistem kakovosti tak, da je uporaben za vsako posamezno kmetijo. Sistem kakovosti mora tako vsebovati vse relevantne značilnosti kmetije in vse možne oblike socialnih storitev, kot tudi konkretne situacije, do katerih prihaja na terapevtski kmetiji. Po drugi strani pa mora sistem kakovosti komunicirati z uporabniki (osebami s posebnimi potrebami, njihovimi starši oziroma skrbniki, obstoječimi institucijami ipd.). Zato mora biti iz sistema kakovosti jasno razvidno, v kolikšni meri se storitev, ki jo ponuja kmetija, sklada z osebnimi cilji osebe s posebnimi potrebami in v kolikšni meri prispeva k izboljšanju kakovosti njenega življenja.

Sistem kakovosti na kmetiji s socialnimi storitvami kot dopolnilno dejavnostjo predstavlja dokument, s katerim se kmetija s svojo dopolnilno dejavnostjo uvrsti v sistem izvajanja in financiranja socialnega varstva, saj z njim lahko dokaže, da gre za kakovostno in ciljno usmerjeno dejavnost, ki hkrati omogoča boljši dohodkovni položaj kmetije na podlagi ciljnega dodajanja vrednosti kmetijski potencialom, s katerimi razpolaga.

Ker gre v primeru kmetije, ki kot svojo dopolnilno dejavnost razvija socialne storitve, prvenstveno za kmetijsko gospodarstvo, so opravila, ki jih ponuja, kot tudi način njihovega izvajanja odvisni od glavne dejavnosti – kmetijstva, kar pomeni, da ni vsaka kmetija dobra za vsakega uporabnika. Zato je potrebno skrbno pretehtati, kateri uporabniki glede na njihove zmožnosti in cilje najboljše sodijo na določeno kmetijo (za kakšna dela gre, koliko in kateri ljudje jih lahko opravljajo, koliko spremstva je potrebnega ter v kakšni obliki ipd.).

Opravljanje socialnih storitev za osebe s posebnimi potrebami kot dopolnilne dejavnosti na kmetiji je s pridelovanjem oziroma rejo neločljivo povezano in ima naravo pozitivnih eksternalij, ki jih določajo osebni cilji uporabnikov. V tem primeru se kmetija vključi v ponudbo javnih dobrin pod pogoji, ki jih predpiše država. S ponotranjenjem pozitivnih eksternalij po načelu »dobavitelj dobi« prejme kmet plačilo za celotno vrednost prvine pridelovanja oziroma pridelka, njuno tržno in njuno »terapevtsko«, netržno vrednost, bodisi posredno (iz proračuna) bodisi neposredno (od uporabnika).

Preglednica 3: Možne modalitete kmetij s socialnimi storitvami kot dopolnilno dejavnostjo

Oblika	Osebni cilji osebe s posebnimi potrebami	Vrsta socialne storitve na kmetiji	Neposredna strokovna podpora na kmetiji	Glavna aktivnosti kmeta
Kmetija za obiske	izboljšanje počutja in razpoloženja	strokovno vodeno gibanje po kmetiji, opazovanje, stiki z ljudmi, rastlinami in živalmi	strokovno vodstvo in spremljanje	varnostna prilagoditev kmetije
Kmetija za uk	razvoj in utrjevanje vseh znanj in spretnosti, ki so potrebne za samostojno delo	strokovno vodeno in časovno omejeno usposabljanje	organizacija in izvajanje programa usposabljanja	zagotovi dejavnosti oziroma zmogljivosti, ki so potrebne za usposabljanje »in situ«
Kmetija za uk in delo	razvijanje veselja do dela, pridobivanje izkušenj, razvijanje in utrjevanje motoričnih in socialnih spretnosti	vodeno opravljanje dejavnosti v normalnem delovnem okolju, brez storilnostnih zahtev v zvezi z delom.	-	pomoč pri izvajanju dejavnosti, načrtovanje, vodenje in nadzorovanje
Kmetija za delo	plačano delo in delovno preživljanje dneva	samostojno in produktivno vključevanje v opravljanje kmetijskih del	-	načrtovanje in nadzorovanje
Kmetija za nego*	izboljšanje počutja in razpoloženja	opazovanje, stiki z ljudmi, rastlinami in živalmi	usposobljeno osebje, ki opravlja vso potrebno nego	prilagoditev kmetije; lahko tudi opravljanje nege

*namenjena osebam s težkimi in kombiniranimi motnjami v duševnem in telesnem razvoju.

V vseh primerih, prikazanih v preglednici 3, bi cena socialne storitve kot dopolnilne dejavnosti na kmetiji morala vsebovati stroške varnostne prilagoditve kmetije in plačilo pozitivnih eksternalij kmetovanja oziroma njegovega pozitivnega učinka na kakovost življenja osebe s posebnimi potrebami, merjenih na podlagi stopnje in

kakovosti uresničevanja njenih ciljev. V primerih kmetije za uk in kmetije za uk in delo ter kmetije za nego sodi v ceno storitve tudi plačilo za upravljalsko delo kmeta, povezano z izvajanjem socialne storitve, in njegovo neposredno delo z osebami s posebnimi potrebami.

4 SKLEP

Uvajanje in razvoj socialnih storitev kot dopolnilne dejavnosti na slovenskih kmetijah je bistveno odvisno od razvoja sistema individualiziranega financiranja in vstopa zasebnitva v pluralizacijo dejavnosti socialnega varstva. Njihovo konkurenčnost na tem področju pa bosta določali uspešnost in učinkovitost povezovanja interdisciplinarnega spleta tehnoloških, ekonomskih in socialno varstvenih dejavnikov in usklajevanja interesov njihovih konkretnih nosilcev. Glede na to, da je v središču tretjega vala privatizacije predvsem vprašanje prihrankov pri javnih financah in učinkovitost njihove alokacije, bo izjemno pomembno vprašanje, ali vključevanje kmetij v izvajanje socialnih storitev prispeva k optimiranju njihove ponudbe in zniževanju njenih oportunitetnih stroškov. Pri tem je smiselno privzeti predpostavko, da bodo oportunitetni stroški nizki in da bodo učinki presegali stroške. Dokazovanje oziroma zavračanje podmene bo potrebno opraviti po metodi študija primera(ov). Ključni metodološki izhodišči za vse potrebne izračune in modele pa morata biti individualni načrt samostojnega življenja osebe s posebnimi potrebami in poslovni načrt kmetije s socialnimi storitvami kot dopolnilno dejavnostjo.

5 LITERATURA

- Anderson K. 2000. Agriculture's 'multifunctionality' and the WTO. *Australian Journal of Agricultural Resources* 44(3): 475-494.
- Brunstad R.J., Gaasland I., Vårdal E. 1995. Agriculture as a provider of public goods: a case study for Norway. *Agricultural Economics* 13(1): 39-49.
- Cahill C. 2001. The Multifunctionality of agriculture: what does it mean?. *EuroChoices*, Spring: 36-40.
- Cassman K.G., Harwood R. R. 1995. The nature of agricultural systems: food security and environmental balance. *Food Policy* 20(5): 439-454.
- FAO. 1999. International Conference on Agriculture and Land Use Opens in Maastricht to Study the Many Functions of Agriculture in Society and the Economy. <http://www.fao.org/WAICENT/OIS> (6. februar 2001).
- Flaker V. 1994. On the values of normalization. *Care in place* 1(3): 225-230.
- Flaker V. 1998. Odpiranje norosti: vzpon in padec totalnih ustanov. Ljubljana, Založba /*cf.: 269 str.
- Gardner B. L. 1995. Changing economic perspectives on the farm problem. V: Peters G. (ur.): *Agricultural Economics*. Aldershot, Brookfield, E. Elgar Publishing: 92-131.
- Hanley N., Kirkpartick H. 1998. Principles for the provision of public goods from agriculture. *Land Economics* 74(1): 102.
- Jordan D. 2000. Vpliv prisotnosti psa na delo otrok z motnjami v duševnem razvoju. Diplomaska naloga. Ljubljana, Biotehniška fakulteta-Oddelek za zootehniko: 75 str.

- Juvančič L. 2002. Ponudba dela in odločanje o zaposlovanju na kmečkih gospodarstvih v Sloveniji. Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani. Kmetijstvo (Zootehnika). Suplement 80(2): 129-145.
- Kahn R. L., Juster F. T. 2002. Well-being: concept and measures. *Journal of Social Issues* 58(4): 627-644.
- Kebbon L. 1997. Nordic contributions to disability policies. *Journal of Intellectual Disability Research* 41: 120-125.
- Kovač B. 2000. Nekateri vidiki politično ekonomske analize sodobne vloge države in trga v Sloveniji. *Teorija in praksa* 37(3): 509-525.
- Kovačič M., Udovč A. 2002. Struktura kmetij in njen vpliv na dohodkovni položaj kmetov v Sloveniji. *Sodobno kmetijstvo* 35(2): 67-74.
- Lamovec T. 1997. Samozagovorništvo. *Altra. Časopis za novosti v duševnem zdravju*, 2(1):11-12.
- Landbouw & Zorg. 2000. Kwaliteitssysteem Zorgboerderijen. De Glind, Landelijk Steunpunt voor landoux & zorg: 53 str.
- Maxwell S. 1996. Food security: a post-modern perspective. *Food Policy* 21(2): 155-165.
- Merlo M., Biales E. R. 2000. Public goods and externalities linked to Mediterranean forests: economic nature and policy. *Land Use Policy* 17:197-208.
- Mullarkey D., Cooper J., Skully D. 2001. Multifunctionality and agriculture. Do mixed goals distort trade. *Choices*, 1st Quarter: 31-34.
- Nacionalni program socialnega varstva do leta 2005. Ur.l. RS št. 31/00.
- OECD. 1994. The Contribution of Amenities to Rural Development. Paris, OECD: 154 str.
- OECD. 2001. Multifunctionality: Towards an Analytical Framework. Paris, OECD: 160 str.
- OECD. 2002a. Agricultural Policies in OECD Countries: Monitoring and Evaluation. Paris, OECD: 213 str.
- OECD. 2001b. Pregled kmetijske politike. Slovenija. Pariz, OECD-Center za sodelovanje z nečlanici: 184 str.
- Olooney J. 1993. Beyond privatization and service integration – organizational models for services. *Social Services Review* 67 (4): 501-534.
- Orešnik T. 2002. Ocena možnosti za razvoj ponudbe socialnih storitev na koroških kmetijah. Diplomsko delo. Ljubljana, Biotehniška fakulteta-Oddelek za agronomijo: 47 str.
- OZN. 1992. Agenda 21: The United Nations Programme of Action from Rio. New York. United Nations Department of Public Information, <http://www.un.org/esa/sustdev/agenda21.htm> (5. marev 2001).
- OZN. 1994. Standardna pravila za izenačevanje možnosti invalidov. Ljubljana, Urad vlade Republike Slovenije za invalide: 52 str.
- Parazajda D. 1998. Analiza pojma normalizacija. V: Golob. A. (ur.): Naša pot. Vseživljenjsko učenje: zbornik strokovnih prispevkov v obdobju 1994 – 1998. Draga, Center Dolfke Boštjančič: 9-14.
- Pestoff V. A. 1992. 3rd sector and cooperative services – an alternative to privatization. *Journal of Consumer Policy* 15(1): 21-45.
- Podjavoršek M. 2000. Skrb za stare ljudi kot dopolnilna dejavnost na kmetiji. Diplomaska naloga. Ljubljana, Biotehniška fakulteta-Oddelek za agronomijo: 62 str.
- Potočnik V. 2000. Trženje storitev. *Gospodarski vestnik*, Ljubljana: 229 str.

- Potter C., Burney J. 2002. Agricultural multifunctionality in the WTO - legitimate non-trade concern or disguised protectionism?. *Journal of Rural Studies* 18(1): 35-47.
- Predny M., Relf P.D. 2000. Perspectives on integrational horticultural therapy. *Journal of Therapeutic Horticulture* 11: 34-42.
- Pretty J.N., Brett C., Gee D. 2000. An assessment of the total external costs of UK agriculture. *Agricultural Systems* 65(2): 113-136.
- Randall A. 2002. Valuing the outputs of multifunctional agriculture. *European Review of Agricultural Economics* 29: 289-307.
- Rednak M., Volk T., Zagorc B., Golež M. 2002. Stanje v slovenskem kmetijstvu 2000. V: Erjavec E. (ur.), Juvančič L. (ur.): Učinki reforme slovenske kmetijske politike. 1. konferenca DEAS. Ljubljana, Društvo agrarnih ekonomistov Slovenije: 7-26.
- Rus V. 1990. Alternativne oblike privatizacije družbenih dejavnosti. *Teorija in praksa* 27(3/4): 277-283.
- Samuelson P. A. 1968. *Ekonomika. Tehnika sodobne ekonomske analize*. Ljubljana, Cankarjeva založba: 898 str.
- Samuelson P. A. 1975. *Ekonomska čitanka*. Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske: 632 str.
- Snoj B., Savič V., Rajtmejer B. 1999. Merjenje zaznane kakovosti storitev družbe ISS Servisystem iz Maribora. *Akademija MM. Slovenska znanstvena revija za trženje* 3(5): 33-41.
- Strassmeier W. 1998. Modeli obravnav odraslih oseb z težjo motnjo v duševnem razvoju. V: Golob. A. (ur.): *Naša pot. Vseživljenjsko učenje: zbornik strokovnih prispevkov v obdobju 1994 – 1998*. Draga, Center Dolfke Boštjančič: 112-130.
- Terluin I. J. 2003. Differences in economic development in rural regions of advanced countries: an overview and critical analysis of theories, *Journal of Rural Studies*, doi:10.1016/S0743-0167(02)00071-2 (15. marec 2003).
- Topp C. F. E., Mitchell M. 2003. Forecasting the environmental and socio-economic consequences of changes in the Common Agricultural Policy. *Agricultural Systems* 76(1): 227-252.
- Toš N., Hafner-Fink M. 1998. Metode družboslovnega raziskovanja. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede: 199-202.
- Tulsky D.S., Rosenthal M. 2002. Quality of life measurement in rehabilitation medicine: building an agenda for the future. *Archives of physical medicine and rehabilitation. Supplement 2*, 83(12): 1-3.
- Uлага J. 1998. Kdo plete mrežo. V: Golob. A. (ur.): *Naša pot. Vseživljenjsko učenje: zbornik strokovnih prispevkov v obdobju 1994 – 1998*. Draga, Center Dolfke Boštjančič: 46-53.
- Vadnal K. 1985. *Kmetijstvo 2000. Teorija in praksa* 22(11): 1322-1333.
- Vadnal K. 2002. Terapevtsko kmetijstvo kot dopolnilna dejavnost na kmetiji - pogled staršev/skrbnikov oseb z motnjo v duševnem razvoju V: Tajnšek A. (ur.), Šantavec I. (ur.): *Novi izzivi v poljedelstvu, Zreče, 5-6 december 2002*. Ljubljana, Slovensko agronomsko društvo: 215-219.
- Vos W., Meekes H.: 1999. Trends in European cultural landscape development: perspectives for a sustainable future. *Landscape and Urban Planning* 46(1-3): 3-14.
- Weersink M. 2002. Policy options to account for the environmental costs and benefits of agriculture. *Canadian Journal of Plant Pathology* 24(3): 265-273.

- Yamaki K., Fujiura G. T. 2002. Employment and income status of adults with developmental disabilities living in the community. *Mental Retardation* 40(2): 132-141.
- Yrjola T., Kola J. 2001. Cost-benefit analysis of multifunctional agriculture in Finland. *Agricultural and food sciences in Finland* 10(4): 295-307.
- Zakon o kmetijstvu. 2000. Ur.l. RS št. 54/00.
- Zaviršek D. 2000. Hendikep kot kulturna travma: historizacija podob, teles in vsakdanjih praks prizadetih ljudi. Ljubljana, Založba /*cf: 350 str.
- Zaviršek D., Zorn D., Videmšek P. 2002. Inovativne metode v socialnem delu: opolnomočenje ljudi, ki potrebujejo podporo za samostojno življenje. Ljubljana, Študentska založba: 316 str.
- Žabkar V. 1999. Konceptualni model in empirična preverba trženjskih odnosov med ponudniki in porabniki profesionalnih storitev. *Akademija MM. Slovenska znanstvena revija za trženje*, 3(4): 33-40.
- AHTA - The American Horticultural Therapy. <http://www.ahta.org>. (25 januar 2003).
- Camphill Communities. <http://www.camphill.org.uk> (25 januar 2003).
- Delta Society. The Human - Animal Health Connection. <http://deltasociety.org>. (25 januar 2003).
- Sonček - Zveza društev za cerebralno paralizo Slovenije. <http://www.zveza-soncek.si> (25 januar 2003).
- Šent - Slovensko združenje za duševno zdravje. <http://www.sent-si.org>. (25 januar 2003).